

5. Субетто А.И. Ноосферная теоретическая экономия – основание экономики цивилизаций в XXI веке (часть первая) / А.И. Субетто // Вестник Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина. – 2010. – № 921. – С. 8–23.
6. Никитенко П.Г. Ноосферная экономика и социальная политика. Стратегия инновационного развития / П.Г. Никитенко. – Минск: Белорусская наука, 2006. – 479 с.
7. Кара-Мурза С.Г. Аномия России – заслон модернизации / С.Г. Кара-Мурза // Экономическая теория в XXI веке – 8 (15): Экономика модернизации. – М.; Ростов н/Д: Вузовская книга, 2011. – С. 204–207.
8. Шульга М.О. Дрейф на узбіччя. Двадцять років суспільних змін в Україні / М.О. Шульга. – К.: Бізнесполіграф, 2011. – 448 с.
9. The World Factbook 2015: UKRAINE [Internet resource]. – Access mode: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/up.html>.
10. Теняков И.М. Инновации и развитие: философско-хозяйственный подход / И.М. Теняков // Философия хозяйства. – 2008. – № 3. – С. 116–120.

УДК 330.8:338.1 (477)

Чинчик А.А.
здобувач,

Харківський державний автомобільно-дорожній університет

ОСОБЛИВОСТІ ПОДАТКОВОЇ РЕФОРМИ 1863 РОКУ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ

У статті розглянуто основні аспекти і напрями здійснення податкової реформи 1863 р. у Російській імперії. Визначено комплекс факторів, які безпосередньо вплинули на процес формування імперської податкової політики. Акцентовано увагу на регіональних особливостях податкових нововведень на території українських губерній держави. Здійснено спробу оцінити й узагальнити наслідки податкової реформи 1863 року, що здійснює на економічний та соціальний розвиток України.

Ключові слова: податкова реформа, податкова система, податкова політика, соціально-економічний розвиток, українські губернії, податок, акцизний збір.

Чинчик А.А. ОСОБЕННОСТИ НАЛОГОВОЙ РЕФОРМЫ 1863 ГОДА И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ УКРАИНЫ

В статье рассмотрены главные аспекты и направления осуществления налоговой реформы 1863 г. в Российской империи. Определено комплекс факторов, которые непосредственно повлияли на процесс формирования имперской налоговой политики. Акцентируется внимание на региональных особенностях налоговых нововведений на территории украинских губерний страны. Осуществлена попытка оценить и обобщить итоги налоговой реформы 1863 года, влияющей на экономическое и социальное развитие Украины.

Ключевые слова: налоговая реформа, налоговая система, налоговая политика, социально-экономическое развитие, украинские губернии, налог, акцизный сбор.

Chynchuk A.A. FEATURES TAX REFORM OF 1863 AND ITS IMPACT ON SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF UKRAINE

The article discusses the main aspects and directions of tax reform in 1863 in the Russian Empire. The complex factors that directly influenced the formation of the imperial tax policy. The attention to regional peculiarities of tax innovations Ukrainian provinces in the territory of the state. An attempt was made to evaluate and summarize the effects of tax reform in 1863, the year the economic and social development of Ukraine.

Keywords: tax reform, tax system, tax policy, social and economic development, Ukrainian province, tax, excise duty.

Постановка проблеми. У сучасний період трансформаційних перетворень економіки України, у процесі яких реформування податкової системи виступає одним із пріоритетних напрямів державної економічної політики, важливого значення набуває історичний досвід проведення податкових та інших економічних реформ. Так, внаслідок зміни методологічних підходів до вивчення власної історії, з'являються ширші можливості для правильного розуміння, осмислення й переосмислення як історичного процесу загалом, так і окремих його етапів, періодів, подій, фактів. Варто зазначити, що особливого, підвищеного зацікавлення у сучасних науковців набуває період 1860–1870-х рр., так звана «епоха великих реформ» у Російській імперії, яка дала найпотужніший імпульс модернізаційним процесам, зокрема в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження податкової реформи 1863 р. характеризувалося лише епізодичним і досить суб'єктивним характером. Частково висвітлення цього питання можна зустріти, зокрема, у працях таких україн-

ських науковців, як В.М. Шевченко, О.П. Реєнт, В.А. Смолій та ін. Окремі аспекти даної епохи і, зокрема, податкової реформи 1863 р. вивчали В.М. Бойко, А.В. Ващенко, Ю.О. Нікітін, а також І.С. Бліох, Б.Б. Веселовський, І.Х. Озеров та ін.

Постановка завдання. Нині не існує комплексного аналізу змісту податкової реформи 1863 р., її характеру та наслідків для соціально-економічного розвитку тогочасної України, що й обумовило актуальність даного дослідження. Метою статті є дослідження основних аспектів та напрямів впровадження податкової реформи 1863 р. у Російській імперії, визначення характеру її впливу на соціально-економічний розвиток українських земель, які перебували у її складі.

Виклад основного матеріалу дослідження. З метою здійснення комплексної характеристики податкової реформи 1863 р. вважаємо за доцільне розглянути основні групи факторів формування даного процесу. Історичні передумови впровадження податкової реформи були зумовлені історико-політичними факторами. Тут варто виокремити, по-перше, деформативні загрози, за яких велика імперія могла втра-

тити свої передові позиції, перетворившись в другорядну країну. Податкова реформа виступала однією з пріоритетних у переліку решти необхідних реформ. А вже на той час (середина XIX ст.) Російська імперія залишалася чи не єдиною європейською країною, в якій продовжувало панувати кріпосне право [1]. На думку вчених, відносна стабільність Росія утримувала за рахунок експлуатації приєднаних земель (Закавказзя, Середня Азія, Південна Україна [2, с. 120], проте економічне відставання від провідних країн дедалі зростало.

По-друге, необхідність зміни системи оподаткування, яка базувалася на архаїчному подушному оподаткуванні, обумовлювала відміна кріпосного права в Російській імперії. Над цим питанням працювала спеціально створена 10 липня 1859 р. при Міністерстві фінансів комісія з перегляду системи податків та зборів. У високому указі про створення цієї комісії було чітко сформульовано її завдання: «... знищення податної становості і відміна подушної податі зі зниженням усіх видів зборів і повинностей, які лежали на селянах, до розмірів, посильних для їхніх платіжних сил» [3].

По-третє, нівелювання впливу польських землевласників на території Правобережної України, навернення селян на бік імперії. Так, улітку 1863 р. уряд видав закон, який змушував поміщиків Південно-Західного краю припинити тимчасові зобов'язання селян і негайно перевести їх у категорію власників. Запроваджувався обов'язковий викуп наділів, а викупні платежі зменшувалися на 20%. У підсумку, на Правобережжі селяни отримали земельні наділи не менші, ніж вони мали до 1861 р., відповідно до інвентарних правил 1847–1848 рр. [4].

Основними соціальними факторами формування процесу податкової реформування можна вважати, по-перше, неоднозначну селянську реформу 1861 р. Законодавчі акти цієї реформи мали вирішити такі питання:

- відміна кріпосного права й визначення нового правового статусу селян;
- організація самоуправління селян і створення інституту мирових посередників;
- наділення селян землею і визначення повинностей тимчасовозобов'язаних селян;
- викуп землі селянами.

Завдяки цій реформі становище селян істотно змінилось. Проте селяни деяких регіонів, зокрема Придніпровської України, втратили більше землі, оскільки земля тут була набагато кращою, аніж в інших регіонах імперії. Введення загальної форми землеволодіння та землекористування пригнічувало ініціативу селян, заважало становленню ринкових відносин у сільському господарстві. Необхідність дорого платити за землю унеможливлювала розвиток власних господарств. Реформа не створила у селян відчуття того, що вони є власниками землі. За таких умов викупні платежі сприймалися як новий податок, а не часткові виплати за отриману землю. Реформа проводилась насамперед в інтересах поміщиків. Взамін за отриману у своє володіння землю селяни повинні були виплачувати поміщику компенсацію грошима або відробляти повинності. Виплата селянами компенсації боргів була розтягнута на 48 років. Ціна землі свідомо була завищена; тому селянству довелося заплатити поміщикам на 50% більше від її справжньої вартості. Нарешті, існували цілі категорії кріпаків, які зовсім не отримали землі.

По-друге, запізнилу індустріалізацію, зумовлену аграрною реформою, яка вивільнила селян від осю-

бистої залежності, прискоривши формування ринку вільної робочої сили. Потенційно цей ринок був дуже містким: незадовго до звільнення, у 1853 р., селянські кріпаки становили трохи більше половини населення у Київській, Волинській і Подільській губерніях і приблизно третину у Чернігівській, Полтавській і Катеринославській губерніях. Лише у Херсонській губернії їхня кількість була незначною (6%) [5, с. 58].

Як наслідок – в українських селах виникла земельна криза, за якої селянам не вистачало земельних наділів. Криза загострювалася швидким демографічним зростанням сільського населення. У результаті аграрне перенаселення стало однією із найхарактерніших ознак господарського стану українського села у пореформенні десятиліття. Так, у 1914 р. із 9,5 млн. жителів українських сіл 6 млн. були нащадками кріпаків. Вони жили на тих самих 4 млн десятинах землі, що у 1860-х роках належало вдвічі меншому числу їхніх предків. А 7 тис. російських і польських поміщиків жили на 7,5 млн десятинах землі [5, с. 58].

Аналіз фінансово-економічних факторів показав, що на необхідність здійснення податкової реформи вплинули, по-перше, глибока економічна криза й, зокрема, дефіцит державного боргу.

По-друге, розладнана фінансова система Російської імперії, за якої виникла необхідність поповнення дефіциту бюджету за рахунок внутрішніх фінансових резервів, що спричиняло додаткову емісію паперових кредиток. Європейські грошові ринки були недоступними. При бюджеті 300-400 млн руб. протягом 1855–1857 рр. було випущено майже півмільярда кредиток [6, с. 488]. Станом на 1 січня 1863 р. в обігу їх було 698,9 млн руб. Для підняття курсу кредитних білетів шляхом збільшення розмірного грошового фонду у квітні 1862 р. було укладено договір 5% зовнішньої позики на суму 15 млн фунт. стерлінгів, відповідно, в обіг надійшло додатково 88,5 млн руб. [7, с. 49]. Цільове призначення цієї позики «виключно на підкріплення розмірного фонду кредитних білетів» було закріплено спеціальним Указом «Про розмін державних кредитних білетів», в якому було зазначено, що видачу з державного банку срібла і золота в монеті та злитках в обмін на кредитні білети, і, навпаки, кредитних білетів в обмін на срібло і золото в монеті і злитках, розпочати з 1 травня 1862 р., розраховуючи на півімперіал в 570 коп., а срібну рубльову монету в 110,5 коп. Протягом 1862 р. прогнозований курс було утримано, але у 1863 р. підвищення ціни кредитного (паперового) рубля призвело до спекуляції на ринку цінних паперів, а нестабільна політична ситуація (зокрема, польське повстання 1863–1864 рр., негативний вплив селянської реформи 1861 р.) сприяла неконтрольованому вивезенню капіталу (золота) за кордон. Тимчасові заходи для стабілізації курсу, які вживало Міністерство фінансів, на короткий час стримувало падіння рубля, проте з листопада 1863 р. цей процес став незворотним [8].

По-третє, зміна пропорції експортно-імпортного балансу: вивіз товарів значно скоротився порівняно із ввозом, що сприяло вимиванню грошової маси з обігу. Крім цього, у 1863 р. відбулося значне збільшення витрат державного бюджету на придушення польського повстання та військові витрати, пов'язані з можливістю втручання західних держав у внутрішній конфлікт.

По-четверте, нерівномірність економічного становища в різних регіонах країни. Звідси, доцільно говорити про регіональні особливості проведення подат-

кових реформ у Російській імперії. Поява у складі імперії таких регіонів, як Південь, свідчила про переваги вільнонайманої праці й водночас свідчила про значну невідповідність між відносинами, які тут існували, і правилами в інших частинах імперії. Проте поміщицькі господарства давали близько 50% товарного хліба, і їхня швидка й одночасна ліквідація могла мати катастрофічні наслідки.

Таким чином, проблеми в суспільно-політичній та соціально-економічній сферах життя, кризовий фінансовий стан великої держави потребували особливих заходів, зокрема щодо збільшення прибуткової частини бюджету, оптимізації обліку державних доходів та витрат шляхом посилення контрольних функцій, звідси – стабілізувати фінансову систему країни. Усі ці завдання уряд планував вирішити за допомогою податкової реформи. Пошук альтернативи в оподаткуванні не завжди мав економічне обґрунтування, часто спостерігався фіскальний підхід.

Основними напрямками податкової реформи 1863 р. стали, по-перше, запровадження з другої половини 1863 р. нового податку з нерухомого майна в містах, посадах і містечках. Цьому податку, згідно з затвердженими Правилами про знімання у 1863 р. податку з нерухомого майна в містах, посадах і містечках від 1 січня 1863 р., підлягало усе нерухоме майно, що перебувало у приватній власності, а також нерухоме майно чи його частина, яке належало земству, містам, духовним відомствам як Християнських, так і нехристиянських віросповідань, благочинним, ученим спільнотам, установам, навчальним закладам, і здавалося в оренду та приносило дохід [9]. Не підлягало даному податку майно, що утримувалося безпосередньо на рахунку державного казначейства, та нерухоме майно чи його частина, яке належало земству, містам і зазначеним вище відомствам, установам і закладам, і не приносило доходу. Податковим збором, який ввели з 1 липня 1863 р., займалися Повітові казначейства, які зобов'язувалися вести спеціальні окладні книги домовласників, котрі підлягали оподаткуванню. Значення цієї податкової реформи полягало у подоланні феодальної умовності: новий податок мали платити усі власники міської нерухомості.

Цей податок справлявся методом розкладання: щорічно визначалася сума на кожну губернію; губернські земські збори розподіляли її по містах і містечках, враховуючи вартість майна; в містах місцеві органи самоуправління проводили розкладання на окреме майно. Проте основною проблемою при справлянні цього податку була відсутність єдиної досконалої методики оцінки міського майна. Це призвело до низької ефективності цього джерела поповнення казни [10, с. 189].

По-друге, нові митні правила за право торгівлі та інші промисли, затверджені спеціальним Положенням від 1 січня 1863 р. [11]. Ці правила набули суперечливого характеру, адже, з одного боку, вони знижували збір з великих оптових торговців, залишали майже без змін оподаткування середніх торговців, а також підвищували суму збору з найдрібніших промисловців та ремісників, котрі досі оплачували лише певні міські повинності. Таким чином, простежувалася невідповідність даного закону основним правилам закону про податок з нерухомого майна в містах, позаяк обидва ці закони мали полегшити людську працю, натомість відбувся зворотній ефект.

Пізніше, у 1865 р., ці митні правила були доповнені й згідно з ними оподаткуванню підлягала купівля гільдійських та промислових свідоцтв на право торгівлі і промислів, а також купівля білетів

на торгівлі та промислові установи. Збір за купецьке свідоцтво I гільдії для оптової торгівлі, незалежно від місцевості, становив 565 рублів, а за свідоцтво II гільдії для роздрібною торгівлі міг становити, залежно від класу місцевості, від 40 до 120 рублів. Аналогічно диференціювались і збори за промислові свідоцтва. За кожну промислову або торгову установу власник повинен був також придбати білет. Залежно від класу місцевості і виду гільдійського чи промислового свідоцтва збір коливався від 2 до 55 рублів. Однак було визначено, що власник одного свідоцтва I гільдії не може придбати більше 10 білетів на торгівлі установи, а власник свідоцтва II гільдії – більше 5 білетів. На свідоцтво щодо дрібною торгівлі дозволялося придбати лише 1 білет [10, с. 189].

Ось як оцінювали дане нововведення сучасники: «...Закон цей, майже не торкаючись капіталу, що перебував в обороті, обкладає працю. Він не вніс жодних істотних змін. Основи оподаткування залишилися майже такими самими, що й раніше» [12]. «Система бюджету залишилась попередньою, тобто, отримання головного доходу з бідного класу й засобами несхвальними. Розхід отриманих коштів, переважно, у невиробничий спосіб, і намагання досягнути економії дрібними засобами...» [13].

По-третє, акцизна система в оподаткуванні алкогольних напоїв та пива «питейний податок». Положення про даний збір, затверджене 1 січня 1863 р., вводило вільний продаж спиртних напоїв зі зніманням обов'язкових державних платежів й розподіляло доходи на користь казни на: 1) акциз із виробленої кількості спиртних напоїв і 2) патентний збір з заводу на приготування напоїв та виробів з вина і спирту, а також з закладів для продажу спиртного [14, с. 5]. Дане Положення назавжди відмінило винні відкупи. Досі відкупщики наживались на своєму промислі, систематично підкуповуючи усіх місцевих чиновників, оплачуючи «додаткову платню», яка часто перевищувала платню державну. Даний податок полягав в акцизному зборі зі спиртних напоїв: 4 копійки за 1 градус міцності. До кінця XIX століття він поступово підвищувався і досяг 10 копійок за градус. Окрім цього, існували акцизи на тютюн, сірники, цукор, гас, сіль, пресовані дріжджі та багато інших товарів. Політика уряду полягала в тому, що на дешеві товари встановлювалися вищі ставки акцизу, ніж на дорогі.

Уже 1863 року «питейні» прибутки казни становили 138 млн рублів, тоді як попереднього року від відкупників було отримано 126 млн рублів [4].

Щодо наслідків впливу основних засад податкової реформи 1863 р. на соціально-економічний розвиток України, то варто відзначити таке:

1. Зміни організаційно-правового характеру. Дані зміни торкнулись усіх регіонів Російської імперії, зокрема, й українських земель. По-перше, податкова система того періоду набуває чіткого законодавчого врегулювання. По-друге, натуральні податки замінено грошовими й істотно підвищено роль непрямих податків (акцизів), які у 1863 р. значно переважають у доходах бюджету. По-третє, пріоритетність прибутково-майнового податку (промисловий, поземельний, на нерухомість).

2. Збереження економічної залежності України від Росії. Після здійснення податкової реформи економічний розвиток України відбувався прискореними темпами й, завдяки своєму економічному потенціалу, Україна поступово зайняла передові позиції у промисловому виробництві Російської імперії. Внаслідок економічної політики царизму, за якої імперія сприяла розвитку винятково тих галузей

промисловості, які або неможливо було розвивати у самій Росії через відсутність відповідних природних умов (наприклад, цукрова галузь), або ж з метою постачання сировини чи напівфабрикатів для російської індустрії (металургія, кам'яновугільна промисловість), економічна залежність України від Росії лише зростала. Окрім цього, Україна втрачала значні капітали. Цьому сприяли, зокрема, низька вартість сировини і висока – готової продукції, нерівномірність економічної модернізації, високий ступінь концентрації виробництва, дешева робоча сила.

3. Інтенсивний розвиток галузей важкої промисловості в Україні. Розвиток економіки України у межах загальноросійського господарства визначали, насамперед, галузі важкої промисловості, а саме вугільна, залізорудна і металургійна. Як уже зазначалось вище, Росія була зацікавлена отримувати дешеву сировину, тому сприяла активному перетворенню України в головну вугільно-металургійну базу Російської імперії. З часом, після 1863 р., завдяки інтенсивному розвитку Донецько-Криворізькому вугільно-залізорудному басейну, Україна давала половину загальноросійської виплавки чавуну, сталі, стільки ж видобутку залізної руди, майже с вугілля і виробництва рейок.

Незважаючи на прискорені темпи розвитку важкої індустрії машинобудування продовжувало відставати, за винятком сільськогосподарського машинобудування.

4. Трансформація українського суспільства з традиційного аграрного в аграрно-індустріальне. Як уже зазначалось вище, характер впливу податкової реформи 1863 р. на розвиток сільського господарства (селянства) в Україні був неоднозначним і дещо суперечливим. З одного боку, прискорювалося формування ринку вільної робочої сили, створювалися умови для продуктивної господарської діяльності. А з іншого – зберігалось поміщицьке землеволодіння. Втративши можливості позаекономічного примусу і не маючи належного досвіду та необхідних капіталів для ведення ринкового господарства, поміщики вдавалися до так званої відробіткової системи, що стала поширеною формою переходу поміщицьких господарств від панщизняно-кріпосницького до ринкового способу господарювання. Такий перехід відбувся у всіх українських регіонах.

Основні недоліки відробіткової системи полягали, по-перше, у гальмуванні розвитку продуктивності праці у землеробстві, істотному обтяжуванні селян; по-друге, у перешкоджанні впровадженню сільськогосподарських машин та інших агротехнічних новацій; по-третє, в нерациональному використанні землі.

З метою подолання цих недоліків, розпочалась поступова еволюція відробіткової системи у систему вільного найму селянської праці. Цьому процесу сприяло також впровадження в сільськогосподарське виробництво новітньої техніки, яка потребувала постійних робітників. Фактично відбувалася перебудова господарств на ринкових засадах, у процесі якої поміщики перетворювалися на підприємців-землевласників.

Таким чином, в Україні розпочалося виникнення нових моделей агрокультури, зокрема, аграрно-індустріальної моделі, яка передбачала створення великих машинізованих сільськогосподарських підприємств і модернізованих господарств економічно активних селян, а також орієнтувалася на товарне виробництво. Основними районами розповсюдження масштабних сільськогосподарських підприємств на базі великих поміщицьких економій стали Правобережжя та Південь України. Нові сільськогосподарські підприємства капіталістичного типу згодом стали основними

постачальниками товарного зерна та технічних культур на внутрішній і зовнішній ринки.

Висновки. Податкова реформа 1863 р., виступаючи одним із основних важелів економічних та суспільно-політичних перетворень в Російській імперії, а, отже, і в українських губерніях, мала сприяти нівелюванню кріпосних пережитків з імперської дійсності й одночасно залишити незмінними основи російського самодержавства. Здійснюючи цю та інші реформи, імперія використовувала адміністративно-командні методи управління, підтримувала становий лад у всіх сферах суспільно-політичного життя. Над новоствореними органами місцевого самоврядування, судами, пресою тощо зберігався контроль імперської адміністрації. Тобто податкову реформу 1863 р. можна трактувати як тимчасову поступку з боку Російської імперії, а не комплексний механізм для створення повноцінних умов розвитку українського чи будь-якого іншого народу, пригнічених імперією.

Основними позитивними аспектами податкової реформи 1863 р. можна вважати частковий позитивний вплив на економічне зростання імперії загалом та України зокрема, встановлення дієвого контролю за витратами державних коштів, зменшення казнокрадства, зниження дефіциту бюджету за рахунок зростання податків, розвиток банківської системи, зростання капіталовкладень у промисловість, підтримка державою розвитку відсталих галузей, наприклад залізничного будівництва.

Отже, в результаті здійснення податкової реформи 1863 року в Україні активізувався процес налагодження ринкових виробничих відносин. Прискореними темпами відбувалися урбанізаційні процеси, спричинені динамічним розвитком промисловості та торгівлі. Згодом економіка українських земель (зокрема, східних), майже повністю інтегрована з економікою Російської імперії, інтенсивно включалася в систему загальноєвропейського ринку. У структурі загальноросійської економіки більшість регіонів України вважалися розвинутими та благополучними.

На нашу думку, податкова реформа 1863 року досі не отримала належної комплексної оцінки з боку українських науковців. Зокрема, є потреба в деталізації позитивних й негативних чинників кожного з напрямів даної податкової реформи та наслідків їхньої практичної реалізації щодо соціально-економічного розвитку України; системному дослідженні регіональних особливостей впровадження податкових новацій; аналізі методологічних підходів до інтерпретації податкової реформи 1863 р. науковцями й ідеологами різних періодів.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Пресняков А.Е. Российские самодержцы. – Москва, 1990. – С. 291.
2. Шевченко В.М. Реформи 1860–1890-х рр. у Російській імперії: сучасне трактування // Український історичний журнал. – 2013. – № 5. – С. 117-123.
3. Захаров В.Н. История налогов в России. IX–начало XX в. / В.Н. Захаров, Ю.А. Петров, М.К. Шацилло. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. – 296 с.
4. Донік О.М. Україна: у переддень та в добу ліберальних реформ 1860–1870-х років [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/knyga-donik-om-ukrayina-u-peredden%60-ta-v-dobu-liberal%60nykh-reform-1860-1870-kh-rokiv-kyuiv-2012/glava-4-epokha-velykykh-reform/>.
5. Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст.: навч. посібник. – Київ: Генеза, 1996. – 360 с.
6. Ананьїн Б.В. Нариси історії Росії / Б.В. Ананьїн, Є.В. Анісімов. – К.: Ніка-Центр, 2007. – 800 с.

7. Блюх И.С. Финансы России XIX столетия: История – статистика: в 4 т. / И.С. Блюх. – СПб, 1882. – Т. 2. – 295 с.
8. Орлик С.В. Вплив фінансових реформ на курс рубля у 60-х роках XIX століття в Російській імперії // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 33. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – С. 259-262.
9. Высочайше утвержденные 1 января 1863 года «Правила о взимании в 1863 году налога с недвижимых имуществ в городах, посадах и местечках». 2-е ПСЗРИ. Т. XXXVIII. Отд. I. ст. 39119.
10. Цимбал П.В. Правові наслідки податкової реформи другої половини XIX століття // Право і безпека. – 2007. – Т. 6. – № 2. – С. 189-192.
11. Высочайше утвержденное 1 января 1863 года «Положение о пошлинах за право торговли и других промыслов». 2-е ПСЗРИ. Т. XXXVIII. отд. I. ст. 39118.
12. Головачев А. Десять лет реформ. – СПб., 1872. – С. 71.
13. Исторический архив. Т. V. – М., 1950. – С. 375.
14. Талапина Э.В. Публичное право и экономика: курс лекций / Э.В. Талапина. – М., 2011. – 520 с.
15. Положение о питейном сборе, высочайше утвержденное 4 июля 1861 года, с присовокуплением высочайше утвержденного 20 марта 1862 года правил о взысканиях за нарушение постановлений о питейном сборе и судопроизводстве по сим делам. – Москва: Тип. Ал. Семена, 1862.